

JOLANTA MIKOŁAJCZYK
Kielce

OCHRONA GROBÓW OFIAR WOJEN JAKO KOMPONENT POLITYKI PAMIĘCI PROWADZONEJ PRZEZ PAŃSTWO

PODSTAWY PRAWNE I PRZYKŁADY REALIZACJI

„my, Naród Polski – wszyscy obywatele Rzeczypospolitej (...) wdzięczni naszym przodkom za (...) walkę o niepodległość okupioną ogromnymi ofiarami”

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej

Obowiązki w zakresie ochrony mogił poległych realizowane przez państwa związane przepisami międzynarodowego prawa humanitarnego oraz prawa ochrony dziedzictwa kulturowego, stanowią nieodłączny element prowadzonej przez nie polityki pamięci¹. Od czasów starożytnych zbiorowe mogiły wznoszone zgodnie z prawem zwyczajowym w pobliżu miejsc toczonych walk miały upamiętniać okazane męstwo i symbolizować triumf zwycięzców². Ofiary bitew, poza znacznie-szymi dowódcami, pozostawały zwykle bezimienne. W drugiej połowie XIX w. potrzeba zachowania pamięci o ofiarach wojen znalazła umocowanie w normach międzynarodowego prawa humanitarnego, zwanego również prawem konfliktów zbrojnych (wojennym). Użyteczne podczas I wojny światowej, w obliczu wyjątkowego brutalizmu drugiego światowego konfliktu zbrojnego, musiało ono ulec znaczącym przemianom³. Ogromniszyszczeń dokonanych w trakcie ostatniej wojny

¹ Przez badaczy bywa ona utożsamiana z różnorodnie definiowaną polityką historyczną, jednak traktowana w kategoriach zakładających obiektywizm przekazu oraz ze względu na specyficzną zinstytucjonalizowaną formę nie powinna mieć znaczenia na społeczne postawy kształtujące się pod wpływem ocen.

² J. Szubert, *Pochówki żołnierskie w tradycji historycznej do czasów I wojny światowej. Powstanie cmentarzy wojskowych*, „Architektura. Czasopismo Techniczne” 5A/2011, z. 16, s. 174; A. Partridge, *Otwórzcie bramy pamięci. Cmentarze wojenne z lat 1914-1918 w Małopolsce*, Kraków 2005, s. 37.

³ Podpisane 12 sierpnia 1949 r. w Genewie cztery Konwencje o ochronie ofiar wojny (Dz. U. z 1956 r. nr 38, poz. 171 zał. – ze zm.) uzupełniły, bądź zastąpiły obowiązujące uprzednio w tym zakresie prawo. Niemal trzydzieści lat później i one zostały uzupełnione przez Protokoły dodatkowe.

sprawił, że ewoluowała także koncepcja ochrony dziedzictwa kultury, której podwaliny można odnaleźć już w Konwencji dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej⁴ z 1907 r. Jej założenia, unormowane następnie w odrębnych aktach prawa międzynarodowego⁵ wskazują, iż groby i cmentarze wojenne powinny być postrzegane także przez pryzmat dziedzictwa historii – świadectwa, ulegającego zatarciu w miarę upływającego czasu.

Celem niniejszego opracowania jest wskazanie podstaw prawnych zobowiązujących państwo do kreowania polityki ochrony grobów i cmentarzy ofiar konfliktów zbrojnych, zilustrowane przykładami działań służących jej realizacji. Zawarte w przepisach międzynarodowego prawa wojennego zestawienie kategorii takich mogił ma charakter ogólny. Ich doprecyzowanie czy indywidualizacja rozwiązań w ustanawianiu metod, form i środków opieki pozostaje w gestii umawiających się stron. Uregulowania wewnętrzne, podobnie jak ustalenia zawieranych umów dwustronnych manifestują się poprzez działania, zarówno w obszarze polityki wewnętrznej, jak i zagranicznej państwa⁶. Kluczowe dla ich urzeczywistnienia dokumenty to przede wszystkim przepisy międzynarodowego prawa publicznego (prawo konfliktów zbrojnych i prawo ochrony dziedzictwa kulturowego), umowy bilateralne formułujące warunki współpracy na arenie międzynarodowej oraz akty prawa wewnętrznego. Wobec różnorodności przyjętych wariantów ochrony mogił wojennych, formy zaangażowania państwa zaprezentowano na przykładzie rozwiązań funkcjonujących w Rzeczypospolitej Polskiej.

Dla zobrazowania zagadnienia wykorzystano przepisy wiążących Polskę konwencji międzynarodowych i umów dwustronnych oraz podstawowe akty prawa krajowego. Praktykę podejmowanych działań ilustrują urzędowe dokumenty wewnętrzne, artykuły w publikacjach naukowych i popularyzatorskich, dane zamieszczone na stronach internetowych. Pominięto zagadnienia związane z ochroną byłych hitlerowskich obozów zagłady, które z uwagi na rozległość problematyki powinny stać się przedmiotem odrębnego opracowania⁷.

⁴ Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej, tzw. IV Konwencja haska z 1907 r. (Dz. U. z 1927 r., nr 21, poz. 161).

⁵ Istotnym przedsięwzięciem stało się utworzenie, na mocy Konwencji przyjętej w Londynie dnia 16 listopada 1945 r., Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury (Dz. U. z 1958 r., nr 63, poz. 311) oraz podpisanie w Hadze dnia 14 maja 1954 r. Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z Regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokołu o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego (Dz. U. z 1957 r., nr 46, poz. 212).

⁶ Obok bezpośredniej, instytucjonalnej opieki państwa istotną rolę odgrywają także tworzone przez nie warunki prawne, wspierające w tym obszarze intencjonalne działania różnorodnych grup obywateli.

⁷ Należy jednak zauważyć, iż zgodnie z przepisem art. 1 ust. 1 pkt 7 ustawy z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz. U. nr 39, poz. 311 ze zm.) za mogiły wojenne uznane zostały również „groby i cmentarzyska prochów ofiar niemieckich i sowieckich obozów”.

POLITYKA PAMIĘCI

Realizowana przez państwo polityka pamięci jest zagadnieniem wielowymiarowym i złożonym z wielu komponentów. Wśród jej strategicznych celów znajduje się ochrona powierzonego w depozyt państwa dziedzictwa materialnego, reprezentowanego m.in. przez miejsca i obiekty stanowiące świadectwo wojny. Oczywisty jest fakt, iż polityka każdego rządu niezależnie od stopnia jednorodności państwa (narodowe, wieloetniczne) i istniejącego reżimu politycznego (demokratyczny, autorytarny), zmierza do wywierania wpływu na kształt pamięci o przeszłości zamieszkujących to państwo obywateli. Określana przez kryterium terytorialne bądź jako pamięć narodowa manifestuje się również poprzez odniesienia do mogił i cmentarzy wojennych. Obowiązek ochrony mogił ofiar konfliktów zbrojnych nałożony na państwo przez akty prawa międzynarodowego pociąga za sobą konieczność wprowadzenia odpowiednich krajowych regulacji prawnych. Obejmują one głównie desygnację mogił, którym zostanie przyznany charakter wojenny, umożliwiającą resortową instytucjonalizację ochrony wskazanych symbolicznych przestrzeni. Te, które znajdują się poza granicami państwa, wymagają podjęcia międzynarodowej współpracy. Istotne są również warunki sprzyjające uczestnictwu w tych działaniach obywateli bądź ich sformalizowanych grup.

W Europie szczególnie zauważalna jest aktywność obejmująca poszukiwania, prowadzenie rejestrów, ekshumację szczątków oraz budowę bądź rewaloryzację grobów poległych znajdujących się poza granicami własnego państwa. Jako przykład, obok Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa [dalej: Rada OPWiM]⁸ wskazać można inicjatywy podejmowane przez Niemiecki Ludowy Związek Opieki nad Grobami Wojennymi (*Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V.*)⁹, Komisję Grobów Wojennych Brytyjskiej Wspólnoty Narodów (*Commonwealth War Graves Commission*)¹⁰, Austriacki Czarny Krzyż (*Österreichisches Schwarzes Kreuz*)¹¹ czy Amerykańską Komisję Pomników Bitewnych (*American Battle Monuments Commission*)¹². Warto odnotować także działania Komisji USA do

⁸ Rada OPWiM, działająca na mocy ustawy z dnia 21 stycznia 1988 r. o Radzie Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (Dz. U. nr 2, poz. 2 ze zm.), zgodnie z art. 14 ust. 1 pkt 4 oraz art. 14 ust 3 ustawy z dnia 4 września 1997 r. o działach administracji rządowej (Dz. U. z 2013 r., poz. 743) podlega aktualnie ministrowi właściwemu do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego.

⁹ O powstaniu i działalności VDK: *Niemiecki Ludowy Związek Opieki nad Grobami Wojennymi*, <http://www.volksbund.de/volksbund.html> (data wejścia na stronę 2.01.2014).

¹⁰ O jej powstaniu i działalności: *About Us*, <http://www.cwgc.org/> (data wejścia na stronę 12.01.14).

¹¹ Na temat działalności: *Österreichisches Schwarzes Kreuz*, <http://www.osk.at/> (data wejścia na stronę 13.01.2014).

¹² ABMC, *Fiscal Year 2013 Annual Report*, http://www.abmc.gov/commission/ABMC_2013_Annual_Report.pdf (data wejścia na stronę 6.01.2014). Jej przedstawiciele do chwili obecnej prowadzą poszukiwania szczątków lotników, poległych podczas II wojny światowej m.in. por. pil. Williama Beimbriinka, dowódcy liberatora *California Rocket*, bombowca strąconego przez niemiecką obronę przeciwlotniczą, który rozbił się w okolicy Ochotnicy Dolnej w grudniu 1944 r.

spraw Zachowania Dziedzictwa Amerykańskiego za Granicą (*U.S. Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad*)¹³ i Komisariatu Generalnego do spraw Uczczenia Poległych na Wojnie (*Commissariato Generale per le Onoranze ai Caduti in Guerra*)¹⁴. Krajowe Biura Informacji i Poszukiwań Czerwonego Krzyża nadal gromadzą i udostępniają zainteresowanym dane o losie poległych podczas konfliktów zbrojnych.

Warunki współpracy państwa z obywatelami określają zasady zawarte w regulacjach krajowych. W przypadku Polski pozwalają one na powierzanie przez ministra właściwego ds. kultury i ochrony dziedzictwa narodowego opieki nad grobami wojennymi – za ich zgodą – fundacjom, stowarzyszeniom i instytucjom społecznym. Także jednostki samorządu terytorialnego mogą przejąć obowiązek utrzymania tych obiektów, zawierając w tym celu porozumienia z właściwym miejscowo wojewodą. Nakaz ochrony takich miejsc uwzględniają ponadto zapisy dokumentów planistycznych uchwalanych przez władze samorządowe.

OCHRONA MOGIŁ WOJENNYCH – DOKUMENTY ARCHIWALNE

Z końcem drugiej połowy XIX w. kwestia pochówków wojennych wkroczyła w kompetencje państwa stając się – w rezultacie rozwoju idei humanitarnych – przedmiotem międzynarodowych uregulowań. Na terenie ziem polskich w latach 1914-1918 grzebano poległych żołnierzy wszystkich narodów Europy Środkowo-Wschodniej wchodzących w skład cesarstwa niemieckiego, Rosji carskiej i monarchii habsburskiej¹⁵. Wiele z tych cmentarzy posiada wybitne walory architektoniczne¹⁶. Wyjątkową rolę w tym zakresie odegrał powołany przez Ministerstwo Wojny Austro-Węgier IX Oddział Grobów Wojennych C. i K. Komendantury Wojskowej w Krakowie, który pozostawił po sobie na terenie

¹³ Informacje na temat podejmowanych przez nią działań w odniesieniu do „dóbr kultury ofiar ludobójstwa”: <http://www.heritageabroad.gov/Countries/Poland.aspx> (data wejścia na stronę 13.01.2014).

¹⁴ Działa on w strukturach Ministerstwa Obrony Republiki Włoskiej: <http://www.difesa.it/II-Ministro/ONORCADUTI/Pagine/Cennistorici.aspx> (data wejścia na stronę 2.01.2014).

¹⁵ Pod opieką państwa znajdują się również zachowane do dziś mogiły z wcześniejszego okresu m.in. poległych podczas najazdu szwedzkiego w XVII w. (np. Korzeniów w gm. Żyraków; Chodorówka Nowa w gm. Suchowola), wojny prusko-austriackiej 1866 r. (Suchostrzygi w gm. Tczew, Duszniki-Zdrój), okresu napoleońskiego (Andrzejów w gm. Godziszów, Białobrzegi w gm. Kock), a także cmentarz rycerzy poległych w 1331 r. pod Płowcami (Płowce, gm. Radziejów).

¹⁶ Jako przykłady publikacji obrazujących formy architektoniczno-artystyczne cmentarzy mogą służyć np. M. Dąbrowski, *Cmentarze wojenne z lat I wojny światowej w dawnym województwie lubelskim*, Lublin 2004; O. Duda, *Cmentarze I wojny światowej w Galicji Zachodniej*, Warszawa 1995; W. Knercer, *Cmentarze wojskowe z okresu I wojny światowej w województwie olsztyńskim*, Warszawa 1995.

ówczesnej Galicji Zachodniej zespół ponad 400 cmentarzy wojennych¹⁷. Dopiero po odzyskaniu niepodległości Polska przejęła na siebie obowiązki związane z grobami wojennymi. W 1919 r., zgodnie z art. 225 traktatu wersalskiego, zobowiązała się do szanowania i utrzymywania grobów żołnierzy i marynarzy pochowanych na jej terytorium, i uznawania komisji wyznaczonych m.in. do wznoszenia odpowiednich pomników na wyżej wymienionych grobach¹⁸. Podobny przepis, dotyczący zachowania grobów i wznoszenia na nich pomników spoczywającym w nich jeńcom wojennym, zakładnikom, jeńcom cywilnym, osobom internowanym, wygnańcom, uchodźcom i emigrantom, a także żołnierzom, oficerom i innym wojskowym, poległym na polach bitew, został umieszczony w ust. 3 art. IX traktatu ryskiego¹⁹. Warto przytoczyć również art. 4 Konwencji genewskiej „o polepszeniu losu chorych i rannych w armjach czynnych”²⁰, podpisanej w Genewie dnia 27 lipca 1929 r., nakazującego dbałość o to, by „zabici byli pochowani ze czcią oraz tak, aby ich groby były ochraniające i aby mogły być zawsze odszukane”. Zobowiązania te, obok troski o groby powstańców listopadowych, uczestników powstania 1863 r. i uzasadnionej politycznie wyjątkowej dbałości o mogiły żołnierzy Legionów Polskich, realizowała II Rzeczpospolita przez cały okres swego trwania. Rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych z 1934 r., na dzień 1 kwietnia 1940 r. został nawet określony (niedotrzymany z oczywistych względów) termin nabycia przez Skarb Państwa gruntów, na których znajdowały się cmentarze wojenne²¹.

MIĘDZYNARODOWE PRAWO WOJENNE

Ogólne normy służące ochronie pamięci o ofiarach wojen odnaleźć można w międzynarodowym prawie konfliktów zbrojnych, podkreślającym znaczenie

¹⁷ Album-przewodnik po obiektach, zawierający dane geofizyczne, szkice, fotografie i informacje o liczbie pochowanych autorstwa mjr. Rudolfa Brocha, komendanta Oddziału Grobów Wojennych i jego zastępcy Hansa Hauptmanna, *Westgalizische Heldengraeber aus den Jahren des Weltkrieges 1914-1915*, został wydany w 1918 r. w Wiedniu (wydanie polskie Tarnów 1996).

¹⁸ Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami podpisany w Wersalu dnia 23 czerwca 1919 roku (Dz. U. z 1920 r., nr 35, poz. 200). Przepis art. 226 zobowiązywał także do odpowiedniego utrzymywania grobów obywateli państw walczących, zmarłych w niewoli jako jeńcy wojenni lub internowane osoby cywilne. Analogiczne ustalenia zawarte zostały w przepisach Traktatu pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi i Austrią, podpisanego w Saint-Germain-en-Laye 10 września 1919 r. Został on ratyfikowany i zatwierdzony przez Polskę w 1924 roku (Dz. U. z 1925 r., nr 17, poz. 114, zał.).

¹⁹ Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 r. (Dz. U., nr 49, poz. 300).

²⁰ Dz. U. z 1932 r., nr 103, poz. 864. Do jej uregulowań odnosi się także przepis art. 76 Konwencji dotyczącej traktowania jeńców wojennych, podpisanej w Genewie dnia 27 lipca 1929 r. (Dz. U. z 1932 r., nr 103, poz. 866).

²¹ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 6 grudnia 1934 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Skarbu w sprawie ustalenia terminu nabywania przez Skarb Państwa gruntów, zajętych przez groby i cmentarze wojenne (Dz. U. nr 110, poz. 979).

działań podejmowanych ze względów humanitarnych. Należą do nich: identyfikacja i ewidencja poległych, dokonanie pochówku, oznaczenie jego miejsca, otoczenie go szacunkiem oraz udzielanie rodzinom informacji o losie ich bliskich. Pierwszorzędną rolę odgrywają tu wspomniane uprzednio – przyjęte także przez Polskę – cztery konwencje o ochronie ofiar wojny, precyzyjnie identyfikujące liczne kategorie chronionych przez nie osób, m.in. członków sił zbrojnych (w tym personel sanitarny i duchowny), milicji, oddziałów ochotniczych (także ruchu oporu), osób towarzyszących siłom zbrojnym (cywilni członkowie załóg samolotów wojskowych, korespondenci wojenni, dostawcy), załóg statków handlowych i samolotów cywilnych, ludności spontanicznie chwytającej za broń wobec zbliżającego się nieprzyjaciela²². Ochrona obejmuje wymienione osoby również w przypadku, gdy staną się rozbitkami, rannymi i chorymi na morzu²³, lub jeńcami wojennymi²⁴, a ponadto osoby cywilne, które zostaną internowane (uwięzione)²⁵. Co warto zauważyć, przepisy wykluczają z tego grona m.in. osoby towarzyszące siłom zbrojnym bez wydanego przez te siły stosownego upoważnienia, ludność cywilną stawiającą opór inwazji nieprzestrzegającą praw i zwyczajów wojny, obywateli państwa niezwiązanego konwencją, czy osoby będące obywatelami strony konfliktu lub mocarstwa okupującego, którzy w jakikolwiek sposób znaleźli się w ich władzy²⁶. Odpowiedzialna rola, polegająca na gromadzeniu i prowadzeniu rejestrów danych (w tym również o dokonywanych ekshumacjach i przeniesieniu zwłok) oraz pośredniczeniu w informowaniu rodzin o zgonie i miejscu pochowania ich bliskich została nałożona na krajowe Biura Informacji. Obecnie w większości krajów europejskich prowadzą je organizacje Czerwonego Krzyża przy ścisłej współpracy z Centralną Agencją Poszukiwań Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża w Genewie²⁷. Konwencje podkreślają konieczność sporządzania przez strony należycie uwierzytelnionych aktów (lub wykazów) zgonów poległych i jeńców, dokonywania pochówków, oznaczania tych miejsc i odpowiedniego ich utrzymywania w takim stanie „aby można je było zawsze odnaleźć”²⁸.

²² Art. 13 Konwencji genewskiej o polepszeniu losu rannych i chorych w armiach czynnych tzw. Konwencja I [dalej: K-I]; *vide* przypis 3.

²³ *Ibid.*, art. 13 Konwencji genewskiej o polepszeniu losu rannych, chorych i rozbitków sił zbrojnych na morzu, tzw. Konwencja II [dalej: K-II]; *ibidem*.

²⁴ Art. 4 Konwencji genewskiej o traktowaniu jeńców wojennych, tzw. Konwencja III [dalej: K-III].

²⁵ *Ibid.*, art. 4 zdanie pierwsze Konwencji o ochronie osób cywilnych podczas wojny, tzw. Konwencja IV [dalej: K-IV]. Termin uwięzienie w tym przypadku należy rozumieć w szerokim kontekście, odnosząc go zarówno do zakładników, więźniów politycznych, zesłańców, jak i odosobnionych w gettach czy obozach koncentracyjnych lub izolowanych w trakcie akcji pacyfikacyjnych.

²⁶ *Vide* art. 13 i 14 K-I; art. 13 K-II; art. 13 K-III; art. 4 K-IV.

²⁷ Aktualnie ich zadania koncentrują się na ustalaniu danych zachowanych w rejestrach i wydawaniu zaświadczeń o losach ofiar wojen i konfliktów zbrojnych, poszukiwaniu mogił wojennych (w kraju i poza jego granicami), udziale w ekshumacjach ofiar wojen i sporządzaniu z nich raportów. Współpracują z innymi stowarzyszeniami krajowymi Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężycą (Czerwonego Lwa i Słońca) oraz z Międzynarodowym Biurem Poszukiwań w Bad Arolsen.

²⁸ *Cf.* art. 17 K-I; art. 20 K-II; art. 120 K-III; art. 130 K-IV.

Inspirowane przepisami konwencji szczegółowe zasady postępowania ze zwłokami poległych lub zmarłych żołnierzy (wojsk własnych, sojusznicznych i wrogich) oraz osób nieuczestniczących w działaniach wojennych zostały również przyjęte w obowiązujących dokumentach normalizacyjnych armii państw członkowskich Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego. Należą do nich m.in. Norma Obronna – NO-02-A053:2004 Działania wojenne. Procedury pochówku poległych i zmarłych²⁹ oraz NO-02-A020:2010 Procedury postępowania z jeńcami, zdobytym wyposażeniem i dokumentami przeciwnika³⁰. Obejmują one zasadnicze kwestie, jak ustalanie tożsamości, postępowanie ze zwłokami poległych w walce konwencjonalnej oraz na skutek użycia broni masowego rażenia (odrębne przepisy o traktowaniu zwłok: żołnierzy, osób cywilnych należących do sił zbrojnych i osób NN), lokalizacji i oznaczania mogił oraz sporządzania dokumentacji. Wspomnieć należy, że w przypadku postępowania z rzeczami osobistymi i tabliczkami tożsamości poległych i zmarłych, wobec obywateli USA przyjęto odmienne procedury niż w rozwiązaniach dotyczących pozostałych członków sił sojusznicznych NATO³¹.

W Polsce prawo międzynarodowe znalazło odzwierciedlenie przede wszystkim w uchwalonej w 1933 r. ustawie o grobach i cmentarzach wojennych³² oraz wydanym do niej w 1936 r. rozporządzeniu wykonawczym³³. Ustawa, w której dokonano jedynie niewielkich, aczkolwiek znaczących modyfikacji³⁴ oraz zmienione w treści rozporządzenie obowiązują do dziś. Znaleźć w nich można tak archaiczne przepisy, jak udzielanie pozwoleń na wykonywanie zdjęć mogił

²⁹ Norma zatwierdzona decyzją Nr 2/MON z dnia 8 stycznia 2004 r., w sprawie dokumentów normalizacyjnych (Dz. Urz. MON nr 1, poz. 3).

³⁰ Norma zatwierdzona decyzją Nr 169/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 10 maja 2010 r. (Dz. Urz. MON nr 10, poz. 110).

³¹ Rzeczy osobiste poległych żołnierzy armii sojusznicznych (za wyjątkiem żołnierzy USA) i armii przeciwnych spisuje się, zabezpiecza i deponuje w Biurze Strat Bezpowrotnych (BSP), które przekazuje je krajowym Biurom Informacji Czerwonego Krzyża bądź właściwym BSP w krajach sił sojusznicznych NATO. Rzeczy należące do obywateli USA pozostawia się przy zwłokach. Także należące do nich tabliczki tożsamości pozostają przy zwłokach oraz na mogile, bez odsyłania ich do sztabu jednostki wojskowej odpowiedzialnej za pochówek poległych i zmarłych, co stosowane jest w przypadku pozostałych członków armii sojusznicznych i przeciwnych.

³² Vide: przyp. 7. Podobne ustawy uchwały także inne państwa, np. w Niemczech od 1965 r. obowiązuje *Gesetz über die Erhaltung der Gräber der Opfer von Krieg und Gewaltherrschaft* (Gräbergesetz), w Austrii *Bundesgesetz vom 7. Juli 1948 über die Fürsorge für Kriegsgräber aus dem Ersten und Zweiten Weltkrieg*, w Wielkiej Brytanii *Royal Charter* z 21 maja 1917 r.

³³ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 23 października 1936 r. wydane w porozumieniu z Ministrami Spraw Wojskowych i Opieki Społecznej w sprawie wykonania ustawy z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz. U. nr 85, poz. 595).

³⁴ Dwie najistotniejsze zmiany w ustawie o grobach i cmentarzach wojennych wprowadzono w 2005 i 2006 r. Najważniejsza zmiana dotyczyła przepisu art. 1 ust. 1 ustanawiającego wykaz grobów uznawanych za wojenne, do którego dodano pkt 6, 7 i 8 (Dz. U. z 2006 r., nr 144, poz. 1041). Za znaczącą należy uznać również zmianę art. 6 ust. 1, w wyniku której kompetencje nadzorcze i kontrolne związane z kwestiami dotyczącymi grobów i cmentarzy wojennych znalazły się w gestii ministra właściwego ds. kultury i ochrony dziedzictwa narodowego (Dz. U. z 2005 r., nr 175, poz. 1462).

wojennych³⁵, czy odbiegający od realiów nakaz prowadzenia spraw „w województwach krakowskim, lwowskim, stanisławowskim i tarnopolskim, oraz w cieśzyńskiej części województwa śląskiego z zastosowaniem ustawy z dnia 18 lutego 1878 r. (Dz. U. P. austr. Nr. 30)”³⁶. Zgodnie z treścią art. 1 wspomnianej ustawy za groby wojenne uznawane są:

- „1) groby poległych w walkach o niepodległość i zjednoczenie Państwa Polskiego,
- 2) groby osób wojskowych, poległych lub zmarłych z powodu działań wojennych, bez względu na narodowość,
- 3) groby siostr miłosierdzia i wszystkich osób, które, wykonując zleczone im czynności przy jakiegokolwiek formacji wojskowej, poległy lub zmarły z powodu działań wojennych,
- 4) groby jeńców wojennych i osób internowanych,
- 5) groby uchodźców z 1915 r.,
- 6) groby osób wojskowych i cywilnych, bez względu na ich narodowość, które straciły życie wskutek represji okupanta niemieckiego albo sowieckiego po dniu 1 września 1939 r.,
- 7) groby i cmentarzyska prochów ofiar niemieckich i sowieckich obozów,
- 8) groby osób, które straciły życie wskutek walki z narzuconym systemem i represji totalitarnych w okresie od 1944 r. do 1956 r.”

Wskazane w ustawie kategorie mogił wojennych niestety cechuje brak staranności i precyzji w doborze użytych sformułowań. Mało czytelna pozostaje również idea przyjętego ich układu. Bez odpowiednich klauzul np. dotyczących zdrajców i zbrodniarzy wojennych³⁷, lub bez gruntownej znajomości wielu archiwalnych, bądź aktualnie obowiązujących aktów prawnych (np. zlecenie czynności przez siły zbrojne powinno zostać potwierdzone odpowiednim dokumentem³⁸), jednoznaczne wskazanie wojennego charakteru mogił może nastęrczać trudności. Podobnie dotkliwy jest brak legalnej definicji pojęcia represji (pkt 6 i 8). Problemy stwarza również fakt uznania za wojenne mogił tzw. żołnierzy wyklętych³⁹.

³⁵ § 2 ust 1 lit. c rozporządzenia.

³⁶ Art. 3 ust. 1 ustawy o grobach...

³⁷ Istotne znaczenie odgrywa tu rozpatrywane w kontekście etycznym zagadnienie stawiania państwu prawnemu wymogu urzędowania, zachowywania i otaczania szacunkiem mogił osób dokonujących czynów, określonych mianem zbrodni w prawie międzynarodowym (niezależnie od faktu ich przynależności do wrogiej strony zbrojnego konfliktu, czy „jedynie” kolaboracji z wrogiem w działaniach wymierzonych przeciwko obywatelom własnego kraju). *Vide*: przepisy art. 1 i 4 Dekretu z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (Dz. U. z 1946 r., nr 69, poz. 377 ze zm.). O nieustannej aktualności tych kwestii, choć od zakończenia wojny upłynęło niemal 70 lat, może świadczyć fakt dokonania w październiku 2013 r. anonimowego pochówku Ericha Priebke. *Vide*: *Erich Priebke-hitlerowski zbrodniarz-pochowany anonimowo na więziennym cmentarzu we Włoszech*, artykuł z dnia 7.11.2013 r.: <http://www.polskatimes.pl/artykul/1036509,erich-priebke-hitlerowski-zbrodniarz-pochowany-anonimowo-na-wieziennym-cmentarzu-we-wloszech,id,t.html?cookie=1> (data wejścia na stronę 30.04.2014).

³⁸ *Vide*: Art. 1-3, 9, 22, 27 ust. 3 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 października 1934 r. o świadczeniach osobistych (Dz. U. z 1939 r. nr 55, poz. 354). Istotne znaczenie ma także przepis art. 21 ust. 2 ustawy z dnia 24 stycznia 1991 r. o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego (Dz. U. z 2012 r., poz. 400).

³⁹ Kontrowersyjny charakter poczynań niektórych postaci i dowodzonych przez nie formacji

Generalną dyrektywę, zgodnie z którą „groby i cmentarze wojenne pozostają pod opieką Państwa” wskazuje art. 6 ust. 1 ustawy o grobach i cmentarzach wojennych. W Polsce ich ogólną liczbę szacuje się na ok. 50 tys.⁴⁰ Koszty wznoszenia, konserwacji i remontów tych obiektów pokrywane są w ramach środków budżetowych⁴¹. Bezpośredni dozór nad stanem grobów i cmentarzy wojennych należy do gmin⁴². W praktyce to wojewodowie powierzają obowiązek ich utrzymania w drodze porozumień jednostkom samorządu terytorialnego, z jednoczesnym przekazaniem odpowiednich funduszy⁴³. Zarządzają oni na podległych im obszarach i koordynują prace remontowe, udzielając zezwoleń na przeprowadzanie robót ziemnych, wznoszenie pomników i innych urządzeń na cmentarzach i grobach wojennych⁴⁴. Do ich obowiązków należy regulowanie stanu własności gruntów zajętych przez mogiły wojenne, a także wydawanie w drodze decyzji administracyjnych zezwoleń, bądź zarządzanie ekshumacji z grobów wojennych⁴⁵. Przy ekshumacji jest obecny przedstawiciel Polskiego Czerwonego Krzyża, który sporządza protokół, deponowany następnie w zbiorach Biura Informacji i Poszukiwań PCK. W kompetencjach wojewody znajdują się sprawy ewidencji grobów i cmentarzy⁴⁶, jak też poszukiwania uznanych w 2006 r. za wojenne grobów ofiar „walki z narzuconym systemem i represji totalitarnych w okresie od 1944 r. do 1956 r.”⁴⁷

sprawia, że nie przestają pojawiać się krytyczne wobec nich głosy, artykułowane przez różnorodne środowiska i osoby, np. b. dowódcę Okręgu Lubelskiego AL. płk. Tadeusza Szymańskiego *Głos protestu przeciwko obchodom Narodowego Dnia Pamięci Żołnierzy Wyklętych*: <http://rog.republika.pl/glos-protestu.htm> (data wejścia na stronę 29.04.14). Podobnie: L. Molitoris, *Đalšia snaha o falšovanie histórie*, „Život” nr 4 (646), 2012, s. 12-15; We wspomnieniach Marka Edelmana („...”) ci, którzy uciekali z obozów zagłady, musieli się partyzantów wystrzegać. Można powiedzieć, że atmosfera w lesie nie była przychylna dla Żydów”. W. Bereś, K. Burnetko, *Marek Edelman. Życie. Do końca*, Warszawa 2013, s. 347; „Zresztą wśród tych zamykanych byli też zwykli narodowi bandyci. Ich nie żałowałem. Oczywiście – taki Doboszyński, działacz endecki skazany przez komunistów na śmierć w 1949 roku, powinien dostać wyrok nie za szpiegostwo, bo żadnym agentem nie był, ale za narodowy bandytyzm”. *Ibid.*, s. 395-396.

⁴⁰ M. Schwarzgruber, *Spokój nieśmiertelnika*, „Polska Zbrojna” nr 18-19, 2011, s. 15.

⁴¹ Art. 6 ust. 2 ustawy o grobach... Budżet państwa w 2000 r. przeznaczył na ten cel kwotę w wysokości 8,9 mln zł, która systematycznie spadała. W 2005 r. było to tylko 5 mln, i od tego czasu kwota ta zaczęła wzrastać, osiągając w 2012 r. 7,08 mln zł.

⁴² *Ibid.*, art. 7 ust. 1.

⁴³ *Ibid.*, art. 6 ust. 3. Jednostka samorządu terytorialnego może też przejąć ten obowiązek bezpłatnie.

⁴⁴ *Ibid.*, art. 5. Zgodnie z art. 6 ust. 4 obowiązek utrzymania grobów i cmentarzy wojennych może zostać powierzony fundacjom, stowarzyszeniom i instytucjom społecznym, za ich zgodą, przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego.

⁴⁵ *Ibid.*, art. 4.

⁴⁶ § 2 ust 1 lit. d Rozporządzenia w sprawie wykonania ustawy o grobach...

⁴⁷ Art. 1 ust. 1 pkt 8 ustawy o grobach... *Cf. przyp. 34*. Nałożenie na organy administracji nowego zadania rozpoczęło proces poszukiwań oraz, nie zawsze łatwego, ustalania statusu grobów. Z historycznego punktu widzenia nieczytelne wydają się motywy objęcia ochroną grobów ofiar „poznańskiego czerwca” 1956 r., w sytuacji pominięcia ofiar „grudnia 1970” na wybrzeżu.

Do ochrony grobów wojennych znajdujących się na terenie cmentarzy komunalnych i wyznaniowych odnoszą się również przepisy ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych⁴⁸. W art. 7 ust. 5 zabrania ona użycia „do ponownego pochowania grobów, mających wartość pamiątek historycznych (ze względu na swą dawność lub osoby, które są w nich pochowane, lub zdarzenia, z którymi mają związek) albo wartość artystyczną”. Obowiązek prowadzenia przez zarządców związanej z nimi dokumentacji został określony w Rozporządzeniu Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 1 sierpnia 2001 r. w sprawie sposobu prowadzenia ewidencji grobów⁴⁹. Do współdziałania „z właściwymi organami administracji rządowej i samorządu terytorialnego w zakresie utrzymania cmentarzy wojskowych, mogił żołnierskich oraz miejsc pamięci narodowej” są zobowiązani dowódcy garnizonów⁵⁰.

Zadanie opiniowania zgłoszonych projektów „trwałych znaków i obiektów upamiętniających walki i męczeństwo”⁵¹ narodu polskiego oraz innych narodów, w tym również założeń cmentarnych, symboliki i treści umieszczanych na mogiłach napisów, znajduje się w gestii Rady OPWiM. Powołana jest ona także do oceny „stanu opieki nad miejscami i trwałymi obiektami pamięci narodowej”⁵². Jej kompetencje obejmują ponadto inicjowanie i koordynowanie działalności związanej z upamiętnianiem na terenie kraju „historycznych wydarzeń i miejsc oraz postaci w dziejach walk i męczeństwa Narodu Polskiego”⁵³. Od kilku lat na stronie internetowej Rady OPWiM tworzona jest Ogólnopolska komputerowa baza cmentarzy wojennych⁵⁴, zaś na stronach urzędów wojewódzkich prowadzone są ich regionalne katalogi. Zawierają one także podstawowe dane osobowe wszystkich pochowanych (bez względu na narodowość), weryfikowane na bieżąco na podstawie dokumentów archiwalnych i opracowań historycznych. Celem administracji rządowej jest stworzenie szerokiej dostępności informacji dla rodzin poszukujących miejsc pochówku swoich bliskich, poległych w czasie wojen światowych⁵⁵.

⁴⁸ Dz. U. z 2011 r. nr 118, poz. 687 ze zm.

⁴⁹ Dz. U. nr 90, poz. 1013 ze zm.

⁵⁰ Rozporządzenie Ministra Obrony Narodowej z dnia 24 listopada 2009 r. w sprawie utworzenia, przekształcenia i zniesienia garnizonów oraz określenia zadań, siedzib i terytorialnego zasięgu właściwości ich dowódców (Dz. U. z 2010 r., nr 90, poz. 593 ze zm.). Jak wynika z odpowiedzi na oświadczenie złożone przez senatora A. Świejkowskiego podczas 22. posiedzenia Senatu RP w 2012 r. udzielonej przez Ministra Obrony Narodowej pismem z dnia 8 stycznia 2013 r., znak 304/1621/O14/13/JS, działania takie mogą dotyczyć głównie „monitorowania stanu cmentarzy i miejsc pamięci, określania potrzeb związanych z ich bieżącym utrzymaniem, a w miarę posiadanych środków, np. zapalania zniczy przy okazji obchodów świąt narodowych i państwowych”.

⁵¹ Art. 4 ustawy o Radzie...

⁵² *Ibidem*, art. 3 pkt 3.

⁵³ *Ibid.*, art. 1. Rada udziela także, za pośrednictwem wojewodów, wsparcia finansowego gminom w prowadzeniu prac remontowych i konserwacyjnych na grobach i cmentarzach wojennych. W 2011 r. przeznaczyła na ten cel ok. 2,5 mln zł. Informacje na temat zawartych porozumień: „Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady OPWiM” nr 38, 2011, s. 8, 15-22, 24-26.

⁵⁴ <http://groby.radaopwim.gov.pl/> (data wejścia na stronę 30.04.2014).

⁵⁵ Podobne bazy prowadzone są także w Austrii, Niemczech, Wielkiej Brytanii, Włoszech.

Postępują również prace przy cyfryzacji zasobów znajdujących się w posiadaniu Polskiego Czerwonego Krzyża, w tym kartotek z protokołami o dokonanych po wojnie ekshumacjach⁵⁶. Również strony internetowe prowadzone przez lokalne stowarzyszenia bądź pasjonatów historii pozwalają odnaleźć nazwiska oraz miejsca pochówku poległych żołnierzy⁵⁷.

UMOWY BILATERALNE

Zgodnie z zaleceniami, zawartymi w art. 34 ust 2 Protokołu dodatkowego do konwencji genewskich, tzw. Protokół I⁵⁸, państwa – strony konfliktu „w których znajdują się szczątki osób zmarłych z powodu działań wojennych, podczas okupacji lub w okresie pozbawienia wolności, powinny zawrzeć porozumienia”. Protokół wskazuje na potrzebę ułatwienia dostępu do grobów członkom rodzin zmarłych i przedstawicielom oficjalnych służb rejestracji grobów, zapewnienie im stałej opieki i utrzymania oraz ułatwienie powrotu szczątków osób zmarłych i ich osobistych rzeczy do kraju pochodzenia na wniosek tego kraju, lub – jeśli ten kraj się nie sprzeciwia – na wniosek rodziny. Zawarte w nim regulacje spowodowały, że od lat 90. XX w. Rzeczpospolita Polska zaczęła zawierać umowy bilateralne dotyczące zakresu ochrony mogił żołnierzy oraz cywilnych ofiar wojen. Do chwili obecnej zawarto 9 takich umów, m.in. z rządami Republiki Federalnej Niemiec, Federacji Rosyjskiej, Ukrainy, Węgier, Kirgizji, Uzbekistanu. Zawarta została także umowa z rządem Stanów Zjednoczonych Ameryki „o ochronie określonych dóbr kultury”⁵⁹. Podstawowe odniesienia do powyższej kwestii znalazły się również w treści kilku ratyfikowanych traktatów i układów o przyjaźni i współpracy, w tym z Republikami Litewską i Turecką oraz Rumunią, ale także RFN, Ukrainą i Białorusią. Przyjęte unormowania dotyczą m.in. spraw ewidencji poległych, warunków przeprowadzania ekshumacji, zapewnienia dostępu do miejsc pochówku. Gwarantują współpracę organizacji i instytucji odpowiedzialnych za utrzymanie

⁵⁶ Działalność Krajowego Biura Informacji i Poszukiwań PCK w tym zakresie jest możliwa dzięki środkom przekazywanym przez Ministra Administracji i Cyfryzacji na podstawie corocznie zawieranych umów. Digitalizowane są m.in. oryginalne kartoteki polskich jeńców wojennych osadzonych w obozach jenieckich, więźniów obozów koncentracyjnych i więzień hitlerowskich, częściowa dokumentacja wywiezionych w celu germanizacji polskich dzieci.

⁵⁷ Przykładowe strony: <http://szukajprzodka.pl>; <http://www.polegli.forgen.pl>.

⁵⁸ Protokoły dodatkowe do Konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r.: dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół I) oraz dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół II) sporządzone w Genewie dnia 8 czerwca 1977 r. (Dz. U. z 1992 r., nr 41, poz. 175, zał.).

⁵⁹ Umowa ta odwołuje się do „postanowień Konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego, przyjętej w Paryżu dnia 16 listopada 1972 roku, w odniesieniu do dóbr kultury ofiar ludobójstwa”. W art. 1 ust. 2 definiuje ona dziedzictwo kulturowe jako „miejsca kultu, miejsca o znaczeniu historycznym, cmentarze oraz pomniki wzniesione ku czci zmarłych, a ponadto materiały archiwalne oraz inne oryginalne materiały, które odnoszą się do takich obiektów”.

grobow, umożliwiając im prowadzenie prac konserwacyjnych, porządkowych, a nawet zakładanie cmentarzy i stawianie symboli upamiętniających na obszarze drugiej umawiającej się strony. W treści dokumentów dostrzec można także przepisy o wzajemnym udostępnianiu materiałów archiwalnych.

Działania dokumentujące i remontowe w obiektach związanych z historią walk i męczeństwa Polaków poza granicami kraju prowadzi Rada OPWiM⁶⁰. Środki na ten cel pochodzą głównie z budżetu państwa, niekiedy prace współfinansuje strona, na której terytorium one się znajdują. Efektem zaangażowania Rady jest odrestaurowany Cmentarz Obrońców Lwowa czy kwatery żołnierzy 1. Dywizji Pancerniej gen. Stanisława Maczka w Meyerhöfen (Dolna Saksonia), oraz upamiętnienia wykonane na cmentarzach w Katyniu (Federacja Rosyjska), Ponarach (Litwa), Dżalalabadzie (Kirgistan) i in.⁶¹ Pod jej stałą opieką znajdują się cmentarze m.in. na Monte Cassino i w San Lazzaro di Savena⁶². Dla przedstawicieli państw obcych Rada pełni funkcję koordynatora spraw budowy na terenie Polski pomników, ustalając też treść napisów umieszczanych w miejscach walk i męczeństwa ich narodów. Jest to ważna rola, szczególnie w kontekście sporów towarzyszących niekiedy takim przedsięwzięciom (przykładowo: przeniesienie szczątków ekshumowanych z Birczy i Lisznej na cmentarz Strzelców Siczowych w Pikulicach, budowa upamiętnień w Ossowie i Jedwabnem).

Na podstawie zawartych umów, środki finansowe na remonty i konserwacje grobów żołnierzy niemieckich z okresu I wojny światowej przekazywał gminom VDK w Kassel. Obecnie zajmuje się on zakładaniem i urządzaniem cmentarzy żołnierzy niemieckich, którzy zginęli na froncie wschodnim II wojny światowej⁶³. Za pośrednictwem Fundacji „Pamięć” prowadzi też akcję ekshumacji szczątków niemieckich ofiar wojny z 1945 r. i przenoszenia ich na otwarte dla takich pochówków cmentarze m.in. w Siemianowicach Śląskich⁶⁴. Kierując się ustalonymi między Radą OPWiM a VDK:

⁶⁰ Art. 1 ustawy o Radzie... Szacunkowo, wg Rady OPWiM, poza granicami RP znajduje się kilkadziesiąt pojedynczych grobów, kwater i cmentarzy wojennych.

⁶¹ A. Wojnarowska-Olek, *Kontynuacja programu porządkowania grobów żołnierzy 1. Dywizji Pancerniej w Dolnej Saksonii*, „Przeszłość i Pamięć...” nr 32-33, 2004, s. 73; *NEKROPOLIE NARODOWE*, seria, (red.) R. E. Stolarski, t. 1-... (4), Biblioteka Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa; A. Przewoźnik, *Katyn. Cmentarze katyńskie*, Warszawa 2010.

⁶² Podaję za: <http://www.radaopwim.gov.pl/category/16/> (data wejścia na stronę 14.01.2014).

⁶³ Działania takie prowadzi m.in. na terenie Polski, Ukrainy, Federacji Rosyjskiej: *Arbeitsbilanz 2012. Bericht des Bundesvorstandes*. VDK, Schreckhase Spangenberg, 2013, *passim*. Lista niemieckich cmentarzy wojennych w Federacji Rosyjskiej: *Rossijskaja Federacija. Niemieckije wojennyje zahor-nienija*, VDK, Schreckhase 2011, s. 33-35; Na temat niemieckich cmentarzy na terenie Ukrainy: *Ukraine. Deutsche Kriegsgräberstätten*, VDK, Schreckhase 2011.

⁶⁴ Od 1993 r. w Polsce ekshumowano i przeniesiono na cmentarze 133 000 szczątków ekshumowanych Niemców. Obecnie, ze względu na wykryte nieprawidłowości oraz nielegalne działania firmy wykonującej zlecenia, ekshumacje na terenie Polski zostały przerwane. *Polen: Schwere Vorwürfe gegen einen Auftragnehmer des Volksbundes. Umbettungen wegen polizeilicher Ermittlungen eingestellt*, (artykuł z 5.11.2013 r.) <http://www.volksbund.de/nc/meldungen/meldungen-detail/artikel/polen-schwere-vorwurfe-gegen-einen-auftragnehmer-des-volksbundes.html> (data wejścia na stronę 11.01.2014).

„zasadami współpracy dotyczącymi trybu uzgadniania nazwisk i inskrypcji umieszczanych na cmentarzach żołnierzy niemieckich w Polsce z 5 stycznia 2001 roku⁶⁵ (...) na tablicach w Polsce umieszcza się alfabetycznie nazwiska żołnierzy wraz z datą urodzenia i zgonu. Nie umieszcza się nazwisk funkcjonariuszy i żołnierzy niemieckich należących do formacji uznanych wyrokiem Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze za formacje zbrodnicze lub skazanych prawomocnymi wyrokami za dopuszczenie się zbrodni wojennych. W przypadku odnalezienia takich nazwisk zostają one wpisane jedynie do ksiąg pochowanych prowadzonych przez stronę niemiecką”⁶⁶.

W zakresie bieżącego utrzymania cmentarzy – zgodnego ze standardami określonymi w *Royal Charter* – na których spoczywają żołnierze Brytyjskiej Wspólnoty Narodów (Kraków, Malbork i in.), z administracją rządową współpracuje jeden z utworzonych przez *Commonwealth Graves Commission* zespołów, zatrudniających wykwalifikowanych ogrodników. Własne środki przeznacza ona również na wykonanie i osadzanie nowych stel nagrobnych. Na konserwację pojedynczych cmentarzy z I wojny światowej na terenie Polski symboliczne środki przeznacza organizacja Austriackiego Czarnego Krzyża⁶⁷.

Inne działania, o jakich wspominają umowy, obejmują współpracę młodzieży, której celem jest edukacja na rzecz wzajemnego zrozumienia i pojednania. Dwu-, trzytygodniowe obozy dla młodzieży cyklicznie organizuje VDK. Ich uczestnicy obok dyskusji o przyszłości Europy, rozmów o trudnej historii i znaczeniu pokoju w życiu społeczeństw, ok. 20 godzin tygodniowo spędzają na porządkowaniu cmentarzy wojennych. Podobną aktywność wykazują polskie organizacje, jak np. komenda Hufca ZHP Zgierz, która w wołyńskiej Kostiuchnowce organizowała obozy, na których młodzież Polski i Ukrainy porządkowała okoliczne cmentarze wojenne, kryjące szczątki Polaków. Podczas podobnych obozów restaurowano też cmentarz żołnierzy URL w Kaliszu-Szczypiornie⁶⁸. W akcje porządkowania cmentarzy i grobów wojennych włączają się – lub same je animują – różnorakie

⁶⁵ Ich podstawę stanowi uchwała VDK z 1.07.1993 r., motywowana względem na społeczny odbiór mogił żołnierzy niemieckich w krajach wschodnioeuropejskich, w przypadku umieszczania na nich nazw jednostek wojskowych oraz stopni w jakich służyli najeźdźcy i okupanci.

⁶⁶ A. Wicka, *Problematyka grobów żołnierzy niemieckich w Polsce w świetle mijających rocznic związanych z podpisaniem aktów rządowych*, „Przeszłość i Pamięć...” nr 41, 2013, s. 230. Należy w tym miejscu dodać, że na założonym przez VDK cmentarzu – „Parku Pokoju” – w Nadolicach Wielkich (gm. Czernica, woj. dolnośląskie) spoczęli żołnierze SS, których nazwiska umieszczono na pamiątkowych stelach. Na ten temat: S. Sieradzki, *Polski panteon SS*, „Wprost” nr 6, 2004; *Pamięć nie dla zbrodniarzy*, „Rzeczpospolita” 26.02.2004.

⁶⁷ Dla przykładu, na terenie województwa małopolskiego w 2013 r., kwota na prace zleczone wykonawcom bezpośrednio przez ACzK na konserwację takich obiektów wyniosła 8982 zł. Podają za: pismo znak WD-VI.5230.122.2013 – zał., korespondencja organizacyjno-techniczna w zasobach Rady OPWiM.

⁶⁸ Szerzej: M. Górecka, *Wspólna praca polskiej i ukraińskiej młodzieży na żołnierskich cmentarzach*, „Przeszłość i Pamięć...” nr 32-33, 2004, s. 95-98; J. Górecki, K. E. Natkański, „Wołyń 2005” – *harcerski obóz w Kostiuchnowce*, „Przeszłość i Pamięć...” nr 36-37, 2005, ss. 99-105.

organizacje, instytucje i stowarzyszenia: Koła Przewodników PTTK, grupy rekonstrukcji historycznej, czy stowarzyszenia realizujące w ramach działalności statutowej idee prac społecznych na cmentarzach⁶⁹.

KONWENCJE O OCHRONIE DZIEDZICTWA

Idea ochrony dziedzictwa kultury została wspomniana już w wymienionej uprzednio IV Konwencji haskiej. Art. 56 załączonego do niej Regulaminu dotyczącego praw i zwyczajów wojny lądowej stwierdzał, że „wszelkie zajęcie, zniszczenie lub rozmyślna profanacja (...) pomników historycznych, dzieł sztuki i nauki, są zabronione i winny być karane.” Ważnym, rozwijającym tę ideę dokumentem stała się podpisana w Londynie, dnia 16 listopada 1945 r. Konwencja dotycząca utworzenia Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury (dalej: *UNESCO*)⁷⁰. Przyjmujące ją rządy już na wstępie postawiły przed sobą zadanie utrwalenia pokoju oraz, zgodnie z art. 1 ust. 2 lit. c, zapewnienia ochrony i opieki „światowemu dziedzictwu (...) dzieł sztuki i pomników historii”, zalecając „zawieranie niezbędnych w tym celu konwencji międzynarodowych”. Konwencja w sprawie ochrony dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego przyjęta na konferencji zwołanej przez *UNESCO* w 1954 r.⁷¹ w art. 1 przyjęła szeroką definicję dóbr kulturalnych⁷². Znalazły się w niej m.in. „dobra ruchome lub nieruchome, które posiadają wielką wagę dla dziedzictwa kulturalnego narodu, na przykład zabytki architektury, sztuki lub historii, zarówno religijne, jak świeckie; stanowiska archeologiczne; zespoły budowlane posiadające jako takie znaczenie historyczne lub artystyczne”. Kryterium to jest stosowane do cmentarzy i grobów wojennych wpisanych do rejestru zabytków ze względu na wartość historyczną lub artystyczną. Zgodnie z treścią art. 2 ochrona dóbr kulturalnych „obejmuje opiekę nad nimi oraz ich poszanowanie”. Cele te są zbieżne z celami określonymi w międzynarodowym

⁶⁹ Przykłady inicjatyw PTTK: <http://zdunskawola.naszemiasto.pl/artukul/galeria/2037684,pttk-owcy-porzadkowali-cmentarz-wojenny-w-szadkowicach,id,t.html>; <http://www.pttk.tuchow.pl/akcja-sprzatania-cmentarzy/> (data wejścia na stronę 14.01.2014). O akcjach konserwacji cmentarzy przez członków grup rekonstrukcyjnych na portalu historii ożywionej <http://www.dobroni.pl/miejsca.html> (data wejścia na stronę 14.01.2014); O działalności Stowarzyszenia Magurycz: <http://www.magurycz.org/> (data wejścia na stronę 14.01.2014).

⁷⁰ Dz. U. z 1947 r., nr 46, poz. 242; zmiany ogłoszone w Dz. U. z 1958 r., nr 63, poz. 311. Na temat misji *UNESCO*: <http://www.unesco.pl/unesco/misja-unesco/> (data wejścia na stronę 30.04.2014).

⁷¹ Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego... v. przypis 5. Jej przepisy uzupełnił Drugi Protokół do Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze dnia 14 maja 1954 r., sporządzony w Hadze dnia 26 marca 1999 r. (Dz. U. z 2012 r., poz. 248).

⁷² Pomijam fakt, że samo pojęcie kultury posiada obecnie ok. 200 definicji, którymi posługują się badacze tego zjawiska.

prawie humanitarnym. Do postanowień Konwencji haskiej z dnia 14 maja 1954 r., nawiązują również protokoły dodatkowe do konwencji genewskich z dnia 12 sierpnia 1949 r.⁷³ Mając na względzie konieczność ochrony dóbr kultury, ich przepisy zabraniają dokonywania jakichkolwiek wrogich ataków skierowanych przeciwko budowlom historycznym, dziełom sztuki lub miejscom kultu religijnego, stanowiącym dziedzictwo kulturalne lub duchowe narodów oraz do wykorzystywania ich w celu wsparcia wysiłku wojskowego⁷⁴.

Stwierdzając, że „dziedzictwu kulturalnemu i naturalnemu coraz bardziej zagraża zniszczenie nie tylko wskutek szkód wywoływanych przyczynami tradycyjnymi, lecz także wskutek przeobrażeń społecznych i gospodarczych, które pogarszają sytuację przez zjawiska jeszcze groźniejszych szkód lub zniszczeń” oraz „zważywszy, że ochrona tego dziedzictwa na szczeblu krajowym jest często niedostateczna ze względu na skalę środków, jakich ona wymaga, i niewystarczalność zasobów gospodarczych, naukowych i technicznych kraju, na którego terytorium znajduje się dobro podlegające ochronie”, UNESCO w 1972 r. przyjęło Konwencję o ochronie światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego⁷⁵. Pozostawiła ona identyfikację i oznaczanie granic takich dóbr w rękach państw–stron konwencji. W treści art. 5 wskazującego na konieczność prowadzenia jak najskuteczniejszej ich ochrony i konserwacji znalazły się zalecenia m.in. prowadzenia polityki edukacyjnej wyznaczającej temu dziedzictwu odpowiednią funkcję w życiu zbiorowym, udzielania ochrony w tworzonych przez władze aktach planistycznych (lit. a), tworzenia odpowiednich warunków instytucjonalnych i środków prawnych oraz metod interwencyjnych (lit. b-e). Ponadto, zgodnie z jej art. 6 ust. 3 państwa zostały zobowiązane do niepodejmowania świadomych działań „mogących wyrządzić bezpośrednio lub pośrednio szkodę dziedzictwu kulturalnemu i naturalnemu (...) znajdującemu się na terytorium innych Państw będących Stronami niniejszej Konwencji”. W przyjętym kontekście przepisy te nabierają wyjątkowego znaczenia.

Do ochrony materialnego wymiaru dziedzictwa historycznego, jakimi są groby i cmentarze wojenne odnieść można również – mające regionalny charakter – przepisy Europejskiej konwencji kulturalnej⁷⁶. W art. 1 zobowiązuje ona umawiające się strony do podjęcia odpowiednich kroków „w celu ochrony i popierania rozwoju narodowego wkładu do wspólnego dziedzictwa kulturalnego Europy”. Rozwijają tę ideę art. 5 obligujący strony do uznania znajdujących się na ich terytoriach obiektów o „europejskiej wartości kulturalnej”, za integralne części wspólnego dziedzictwa kulturalnego Europy i podjęcia przez rządy odpowiednich

⁷³ Protokoły dodatkowe do Konwencji genewskich ... v. przypis 58.

⁷⁴ Treści takie zawarte zostały w art. 53 Protokołu I oraz art. 16 Protokołu II.

⁷⁵ Dz. U. z 1976 r., nr 32, poz. 190, zał.

⁷⁶ Sporządzona w Paryżu dnia 19 grudnia 1954 r. (Dz. U. z 1990 r., nr 8, poz. 44).

kroków dla ich ochrony, a także do zapewnienia do nich właściwego dostępu⁷⁷. Do jej postanowień odwołuje się Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy⁷⁸. Za takie dziedzictwo uznaje ona dobra trwałe, obejmujące m.in. zabytki, do których zaliczają się „wszelkie budowle i obiekty wyróżniające się szczególną wartością historyczną, archeologiczną, artystyczną, naukową, społeczną lub techniczną, włącznie z ich częściami składowymi i wyposażeniem”⁷⁹. Do przypadków szczególnych, związanych z kwestiami ustalania prawdopodobnych miejsc pochówków, naturalnych zagrożeń powodujących destrukcję mogił czy konieczności identyfikacji zwłok można odnieść przepisy zawarte w Europejskiej Konwencji o ochronie dziedzictwa archeologicznego⁸⁰. Wskazując środki ochrony i potrzebę wprowadzenia przekonania o jego wyjątkowej wartości w świadomości publicznej, w treści art. 1 podkreśla ona fakt, że dziedzictwo archeologiczne stanowi źródło „zbiorowej pamięci europejskiej”, a także instrument „dla badań historycznych i naukowych”.

Zauważyć należy, że z upływem czasu w Polsce, jak i w innych państwach, groby i cmentarze wojenne obejmowane są dodatkową ochroną jako obiekty zabytkowe. Podstawowym aktem prawa krajowego, którego przepisy znajdują tu zastosowanie jest ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁸¹. Wśród wymienionych w jej art. 7 form ochrony zabytków jako podstawowe dla celów ochrony mogił wojennych wskazać należy: wpis do rejestru zabytków przez służby konserwatorskie oraz ustalanie ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego i innych dokumentach decyzyjnych przez organy samorządu terytorialnego. W pojedynczych przypadkach przyjmuje ona formę parku kulturowego, tworzonego z inicjatywy samorządów, np. park kulturowy „Ossów – Wrota Bitwy Warszawskiej 1920 r.”⁸² lub tworzonego rozporządzeniem Prezydenta RP pomnika historii. W granicach pomników historii tj. terenu historycznej Bitwy Racławickiej

⁷⁷ Wpisanie do Międzynarodowego Rejestru Dóbr Kulturalnych i objęcie ochroną specjalną dóbr o wielkim znaczeniu, postuluje w II rozdziale także Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego... v. przypis 5. Nawiązuje do niej Instrukcja w sprawie zasad ochrony dóbr kultury w działaniach Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej, opisująca zadania Sił Zbrojnych RP w tym zakresie podczas operacji wojskowych, a także w trakcie pełnienia misji pokojowych (operacji sojuszniczych). Instrukcja została przyjęta Decyzją Nr 250/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 4 sierpnia 2005 r. w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kultury w działaniach Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. Urz. MON nr 15, poz. 135).

⁷⁸ Sporządzona w Grenadzie dnia 3 października 1985 r. (Dz. U. z 2012 r., poz. 210).

⁷⁹ *Ibidem*, art. 1.

⁸⁰ Europejska Konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego sporządzona w La Valetta dnia 16 stycznia 1992 r. (Dz. U. z 1996 r., nr 120, poz. 564).

⁸¹ Dz. U. z 2003 r., nr 162, poz. 1568 ze zm.

⁸² T. Urzykowski, *Ossów – Wrota Bitwy Warszawskiej 1920 r.*, „Spotkania z zabytkami” nr 10, 2009, s. 21-25.

znalazły się tzw. Bratnie Mogiły poległych w 1794 r.⁸³, zaś Mogiła Poległych Obrońców – w strefie pola bitwy na Westerplatte⁸⁴.

Warto również zwrócić uwagę na inicjatywę samorządów ośmiu województw⁸⁵, które w 2009 r. podjęły działania związane z poszerzeniem oferty turystyki kulturowej, mające na celu restytucję pamięci o froncie wschodnim Wielkiej Wojny 1914-1918 r. w wymiarze ogólnopolskim. Celem projektu utworzenia szlaku frontu jest „pokazanie w sposób kompleksowy zasobu zabytków, pamiątek, miejsc oraz wydarzeń związanych z I wojną światową, (...) przybliżenie i lepsze poznanie jej historii i trudnego dziedzictwa”⁸⁶. Wiedzie on przez zachowane miejsca walk, cmentarze wojenne, forty, koszary oraz muzea gromadzące zbiory i pamiątki. Zamysłem tej inicjatywy jest także przywrócenie należnej rangi wydarzeniom wojennym i związanym z nimi obiektom, równoważnym znaczeniowo ze spuścizną zachowywaną przez państwa Europy Zachodniej. Obecne promowanie ich jako dziedzictwa historycznego o skali europejskiej wydaje się jak najbardziej właściwe i uzasadnione.

Jednym z przykładów komponowania świadomości w wymiarze lokalnym jest np. zapoczątkowane w 2012 r. tworzenie Małopolskiego Historycznego Szlaku Pamięci, złożonego z tras tematycznych obejmujących miejsca upamiętniające konfederację barską, powstanie kościuszkowskie, powstanie krakowskie, Wiosnę Ludów, powstanie styczniowe, a także szlak Pierwszej Kompanii Kadrowej oraz osobę marszałka Józefa Piłsudskiego. Trasy te przeznaczone będą dla uprawiania różnego typu aktywności – turystyki pieszej, rowerowej, dla zmotoryzowanych, a nawet konnej. Z ofertą poznania samych miejsc współistnieje tu postulat kultywowania pamięci i pogłębiania wiedzy historycznej⁸⁷.

⁸³ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 kwietnia 2004 r. w sprawie uznania za pomnik historii (Dz. U. nr 102, poz. 1060).

⁸⁴ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 sierpnia 2003 r. w sprawie uznania za pomnik historii (Dz. U. nr 148, poz. 1448).

⁸⁵ Inicjatywę utworzenia szlaku turystyczno-kulturowego „Szlak frontu wschodniego I wojny światowej” podjęły województwa: lubelskie, łódzkie, małopolskie, mazowieckie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie. W projekt ten mogą z czasem zostać wciągnięte inne kraje Europy Wschodniej. Przebieg fragmentu szlaku w województwie podkarpackim przedstawia: <http://www.pierwszawojna.podkarpackie.pl/> (data wejścia na stronę 6.01.14). Szlak powstał dzięki środkom pochodzącym z Regionalnych Programów Operacyjnych oraz funduszy unijnych.

⁸⁶ Folder *Szlak frontu wschodniego I wojny światowej*, Tarnów 2011, s. 1.

⁸⁷ Pobeżny nawet przegląd dokumentów sporządzonych przez sejmiki województw (programy opieki nad zabytkami) pozwala stwierdzić, że szlaki o charakterze martyrologicznym tworzone są nie tylko w województwach, ale na obszarach powiatów, a nawet w pojedynczych gminach.

WNIOSKI

Zachowanie i ochrona materialnego dziedzictwa czasu wojny, jakim są groby i cmentarze wojenne stanowi jedną z form polityki pamięci realizowanej przez nowoczesne państwo na mocy aktów prawa międzynarodowego. Określone obowiązki nakłada na nie zarówno międzynarodowe prawo konfliktów zbrojnych, jak też prawo ochrony dziedzictwa kulturowego. W tym ostatnim daje się zauważyć regionalny system, obejmujący ochroną dziedzictwo europejskie. Państwa będące stronami Konwencji, na podstawie wewnętrznych porządków prawnych przyjmują szczegółowe rozwiązania podejmując zadania mające na celu ochronę wszystkich grobów wojennych na własnym terytorium, jak i uznanych za wojenne grobów swoich obywateli zlokalizowanych poza jego granicami. Działania te mają zinstytucjonalizowany charakter: są wpisane w rządowe systemy administracyjne, mogące je delegować innym instytucjom lub organizacjom zajmującym się identyfikacją poległych, ewidencją, remontami i ochroną.

Polska jako jedna ze stron konwencji międzynarodowych realizuje zadanie ochrony grobów i cmentarzy wojennych kierując się prawem humanitarnym przyznającym rodzinom prawo do wiedzy o losie bliskich. Uzupełnia je prawo ochrony dziedzictwa kulturowego, mające na względzie wartość artystyczną, historyczną i społeczną tych miejsc, a przede wszystkim zachowanie ich ku przestrodze. Symboliczna przestrzeń tworzona przez wpisane w historię kontynentu wojenne groby i cmentarze w naturalny sposób pomaga ożywiać przesłanie pokoju. Jest ważna zarówno dla badaczy, jak też lokalnych wspólnot traktujących owe mogiły jako element pomocny w budowaniu swojej tożsamości.

Niestety, podstawowe akty prawa polskiego, służące ochronie grobów i cmentarzy wojennych uchwalone zostały w latach 20. i 30. ubiegłego wieku. Ich rolą było uporządkowanie, zewidencjonowanie i zapewnienie godnych miejsc spoczynku ofiarom wojny. System ten zaadaptował się do dyrektyw powojennej rzeczywistości okresu PRL, obecnie jednak coraz bardziej uwypuklają się jego niedostatki. Główne dokumenty: ustawa o grobach i cmentarzach wojennych wraz z towarzyszącym jej jednym aktem wykonawczym dotrwały do chwili obecnej niemal w niezmienionym kształcie (istniejące od ponad 70. lat rozporządzenie nie było w ogóle nowelizowane). Kategorie mogił są niedookreślone⁸⁸, niewyczerpujące⁸⁹, a niekiedy wręcz mogą budzić kontrowersje⁹⁰. Doskwiera także brak procedur oraz interpretacji

⁸⁸ Brak jest jakichkolwiek odniesień negatywnych np. w stosunku do mogił eliminowanych przez państwo podziemne „zdrajców narodu”. To wojewódzie, a właściwie pracownikom jego aparatu pomocniczego pozostawiono uznaniowość w tym zakresie.

⁸⁹ Pomijają choćby ofiarę życia składaną po wojnie przez żołnierzy – saperów.

⁹⁰ Uwagę zwraca m.in. zagadnienie wykluczania wojennego charakteru mogił np. funkcjonariuszy MO poległych w walkach z powojennymi „bandami”. Podstawę wyłączenia grobów funkcjonariuszy stanowi zarzut walki „o utrwalanie władzy ludowej”, sformułowany w art. 25 ust. 2 pkt 2 ustawy z dnia 24 stycznia 1991 r. o kombatantach... oraz art. 5 ust. 1 pkt 4 ustawy z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucji

obowiązujących przepisów, zwłaszcza w sprawach ekshumacji szczątków z okresu wojen, które – jak wykazała praktyka – są wykonywane jedynie z zachowaniem podstawowych standardów, bez badań archeologicznych. Nie są również skodyfikowane procedury „uznawania za grób wojenny”. Dotkliwy jest brak wielu definicji legalnych (dozór, bieżące utrzymanie, represje) oraz sprecyzowanie skali i rejestru zadań odpowiadających współczesnym wymogom opieki.

Od strony instytucjonalnej w ochronę grobów wojennych w RP wpisują się umocowane prawnie działania wojewodów. Odpowiedzialność zespolonych z nimi administracyjnie służb konserwatorskich dotyczy działań prowadzonych w obiektach o charakterze zabytkowym. Sprawujące bezpośredni dozór gminy, podobnie jak organy innych jednostek samorządu terytorialnego, otaczają te tereny ochroną w uchwalanych aktach planistycznych. W ochronę włączają się również organizacje pozarządowe. Na mocy międzyrządowych porozumień Rzeczpospolita Polska współdziała z wieloma państwami, których obywatele w wyniku ostatnich konfliktów światowych znaleźli ostatnie miejsce spoczynku w jej granicach. Umożliwia sprawowanie nad nimi opieki wielu organizacjom upoważnionym przez ich rządy. Prowadzi również aktywną politykę na rzecz zachowania wojennych mogił Polaków znajdujących się poza jej terytorium. Choć ocena stanu opieki należy do kompetencji Rady OPWiM, nie przewiduje się jednak w tym zakresie żadnych sankcji. Zgodnie z wytycznymi konwencji międzynarodowych funkcjonuje Biuro Informacji i Poszukiwań PCK. Aktywnie gromadząc, wymieniając i udostępniając informacje, jako depozytariusz pamięci przeszłości pełni rolę służebną wobec wciąż rosnącej liczby osób zainteresowanych poznaniem wojennych losów swych bliskich.

Ponieważ zobowiązanie państwa do opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi obejmuje bardzo szeroki zakres regulacji szczegółowych, w wąskich ramach artykułu zaprezentowane zostały jedynie podstawowe. Towarzyszący im wyselekcjonowany materiał empiryczny ilustruje potencjał możliwości angażowania się w tę działalność.

Dr Jolanta Mikołajczyk, Instytut Nauk Politycznych, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach (ujk.jmik@gmail.com)

Słowa kluczowe: cmentarz wojenny, ochrona grobów wojennych, materialne dziedzictwo wojny, szlaki pamięci, międzynarodowe prawo wojenne

Keywords: war cemetery, protection of war graves, material war heritage, remembrance trails, international law of war

Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz. U. z 2007 r., nr 63, poz. 424 ze zm.). Tymczasem niedostatki materiałów źródłowych lub mylna, czy tendencyjna ich interpretacja sprawiają, że grupy o charakterze kryminalnym bywają utożsamiane z tzw. podziemiem niepodległościowym. Cf. przyp. 39.

ABSTRACT

The article discusses issues relating to the way a state fulfils its obligation to protect war graves and cemeteries; the obligation is determined by international law of armed conflict, supported by international regulations pertaining to the protection of cultural (historical) heritage. It is also reflected in national regulations on identifying the graves that should have war status, which indicate the forms of such protection and the responsibilities of the appropriate agencies. Detailed arrangements for co-operation are also formulated in the bilateral agreements concluded by the states concerned. References to archival and current legislation show the process of formation of the current system of care for military graves. The article also presents an analysis and criticism of measures adopted and implemented by the Republic of Poland, illustrated by examples of activities undertaken by central and local government institutions and organisations and by civic associations, as well as the specific nature of the work carried out in Poland by Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V.